

DÉR TERÉZIA

Megjegyzések egy középkori Szent István-himnuszhoz

A kutatás jelen állása szerint a Szent István király tiszteletére írott s ránk maradt latin nyelvű himnuszok közül négy tekinthető biztosan magyar eredetűnek. A legrégebb, *Exultet gens celebris* kezdetű ének csupán egy 14. század elejéről datálódó, Gyulafehérváron található breviáriumban lelhető fel.¹ A legismertebb, s a 14. századtól kezdve a legtöbb forrásban ránk örökített alkotás a *Gaude mater Ungaria* indítású ének. A 15. századi forrásokban tűnik fel először a *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz, amely kevésbé elterjedt, mint az előző ének, noha a nyomtatott esztergomi könyvekbe s *Jodocus Clichtoveus Elucidatorium*ába is ez került be. Az előzőeknél kevésbé ismert a negyedik, *Jam lucis orto sidere* kezdetű alkotás.²

Dolgozatunkban a legelterjedtebb,³ *Gaude mater Ungaria* indítású himnuszhoz kívánunk megjegyzéseket fűzni. A szöveget Dankó József kiadása alapján, a magyar változatot Gerézdi Rabán átiültetésében hozzuk.⁴

1. Gaude mater Vngaria
prolis agens preconium,
cum laude multipharia
patronum lauda proprium.

Vigadj, Hungária anya!
magasztaljad véred-husod,
dicséreted száz dallama
hozsannázza patrónusod.

2. Hic tibi uerus lucifer
lumen fidei prebuit,
datus est ad hoc legifer
uiam salutis docuit.

Ő igaz fényhozód, a hit
világát hozta meg neked,
törvényhozód, ki megtanít,
az égbe melyik út vezet

3. Geysse duci decrepito
diuina fit promissio
Stephanus a Stephano
vocatus est in vtero.

Géza vezér – élemedett –
Istentől kap ígéretet.
István Istvántól nyer nevet,
mikor még meg se született.

4. Cuius ortus predicatur
patri celesti nuncio:
martyr ad matrem mittitur
nascentis uaticinio.

Atyjának égi szent követ
viszi születését hírül:
anyjához vértanu siet
a jóslattal, hogy fiút szül.

5. Nato gaudet Hungaria,
dampnatur ydolatia,

Hungária nagyon örül,
pogányság napja lemerül,

celestis datur gloria,
beata fit memoria.

*föléje égi fény derül,
szent híre sose szenderül.*

6. Puer crescens progreditur,
sicut cedrus in Lybano
predictum nomen inditur,
huic a beato Stephano.

*Sudárodik a fiú föl,
mint Libanonnak cédrusa,
s melyet Szent István kijelöl,
az a név lett neki jussa.*

7. Dignis datur doctoribus
hic inbuendus literis,
probis ornatur moribus
sub annis adhuc teneris.

*A tudományt megízleli
híres tudósok oldalán.
Ragyognak nagy erényei
már ifjúsága hajnalán.*

8. Adolescens agreditur
cibum salutis serere,
gens hec Vngara convertitur
et baptizatur propere.

*S munkához lát ez ifjú vér,
vetegeti az üdv-magot,
magyar népünk a hitre tér,
s keresztelkedni jó legott.*

9. Olym erroris populus
lumen diuinum conspicit,
pulsis tenebris sedulus
se Xristi iugo subiicit.

*Hajdan tévelyben élt e nép.
Istennek fényét látja ám!
Fut a sötét s dalolva lép
Krisztus igájával nyakán.*

10. Trino Deo et simplici
sit laus honor et gloria
qui sancti regis supplici
concedat celi gaudia.
Amen.

*Isten Tenéked, Három s Egy,
hála, dicsőség, tisztelet!
Királyunkhoz ki kérve megy,
Adjad meg annak az eget.
Amen.*

Az ének áttekintése, s a Dankónak az általa használt forrásokra vonatkozó megjegyzései alapján úgy tűnik, mindenek előtt a himnusz terjedelmének kérdésével kell foglalkoznunk. A *Vetus hymnarium* 10 strófát közöl. A versszakok négy sorosak, a sorok nyolcszótagosak, kétszótagos keresztrímet tartalmaznak. A harmadik és az ötödik szakasz rímelve eltérő, hiszen ezeket négyes, úgynevezett bokorrím jellemzi, s a harmadik strófa kétszótagú rímei nem hibátlanok. Dankó József legrégebbi lelőhelyként egy 14. századi, Göttweigben lévő pálos diurnalét jelöl meg, s feltűnteti, hogy az ének terjedelmére vonatkozóan az általa használt források ingadozást mutatnak.⁵ Az *Analecta Hymnica* IV. kötetében az ének szövege 7 strófát tartalmaz. A már említett, eltérő rímelésű két szakaszon kívül a Dankó kiadásában kilencedikként szereplő versszak is hiányzik e helyen.⁶ A sorozat XXIII. kötete a 10 strófás változatot hozza az alábbi megjegyzéssel: „Der Hymnus ist eine Erweiterung von Anal. IV, 238. – Str. 3 spätere Zuthat, wie der Reim beweist.”⁷

A szöveg terjedelmének ingadozása összhangban állhat az ének már említett elterjedtségével, népszerűségével. Ez az alkotás a himnuszköltészetnek ahhoz az igen jelentős ágához tartozik, amely ismeretlen szerzők tevékenységének eredményeként jött létre,⁸ s amelyet az egyes közösségek saját igényeik s ízlésük szerint alakíthattak.

Az ének a 13. században keletkezett. Mintáját a kutatás egy Szent Domonkos-himnuszban találta meg.⁹ A Dankó által közölt 10 strófából álló himnusz az ismerős „örömré hívással” kezdődik (1. versszak), majd az ünneplést **szent tömör** méltatását közli (2. versszak). Ezt követően elbeszélőbb jellegű strófák következnek István születésének körülményeiről (3-5. versszak), testi és szellemi-erkölcsi neveltetéséről (6-7. versszak), hivatásának teljesítéséről (8. versszak), majd tevékenységének eredményéről (9. versszak). Az ének a doxológiával s a segítségül hívással zárul.

A *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnusz egyértelműen népének térítőjét, védelmezőjét s a keresztény törvényhozót ünnepli az első magyar királyban. Hősenek méltatására a *patronus*, *lucifer* és *legifer* szavakat használja. E gondolatok – más szavakkal – már az 1083. évi szentté avatás alkalmával kifejezést nyertek, s a későbbi officiumokban is tovább élő úgynevezett két nagyantifónában, valamint a 13. század végén keletkezett verses officiumban is.¹⁰

Úgy gondoljuk, a magyar protorexről közlendő lényeges gondolatok csaknem mind-egyikét tartalmazza az ének akkor is, ha a Dankónál szereplő 10 strófából elhagyjuk az *Analecta hymnica* IV. kötetében nem szereplő 3 szakaszt. Szerkezete és felépítése megfelel a műfaj követelményeinek. A 3. strófa két momentumát – a gyermek születésének hírül adását, s nevének eredetét – a 4. és 6. strófa 2-2 sora tartalmazza. A „*Geyse duci decrepito | divina fit promissio*” sorpárnak megfelelő információt a 4. versszak alábbi kitétele közli: „*Cuius ortus predicatur | patri celesti nuncio*”, a „*Stephanus a Stephano | vocatus est in utero*” sorokban található információt pedig a 6. strófa következő kijelentése tartalmazza: „*predictum nomen inditur | huic a beato Stephano*”. A két utóbbi hely Sarolt látomását idézi fel, bár semmilyen formában – a mater szó versbe foglalásával – sem utal az anya személyére. A Hartvik-legenda ismerői számára azonban nem jelenthetett gondot ennek a ténynek a tudatosítása. Érdemes azt is megjegyeznünk, hogy a 3. és 4. strófa párhuzamos szerkesztésű és lényegében azonos tartalmú, hiszen mindkettő a szülőknek a Hartvik-legendában olvasható álmát idézi fel azonos sorrendben. A 3. szakasz egyetlen olyan információja, amely az ének más helyén nem szerepel, az István apjának neve és méltósága. A másik két himnuszban s az ugyancsak igen elterjedt *Corde voce mente pura* kezdetű szekvenciában szintén megtaláljuk Géza fejedelem nevét és tisztségét. A *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz 3. versszakának 3-4. sora a következőképpen hangzik: „*Decrepitus dux cum Geysa, | Dei cepit repromissa*”.¹¹ A *Jam lucis orto sidere* indítású ének 5. szakaszának kezdő sorai a következők: „*Hic Geisae ducis filius | Praemonstratus divinitus*”.¹² Az említett szekvenciában az alábbi sorokat olvashatjuk: „*Hic est Geyse ducis natus | visione presignatus*” (5. versszak 1-2. sor).¹³ A 13. századi verses officium 2. nocturnusának 1. responsoriuma a következőképpen kezdődik: „*Geyse namque duci sancto | sanctus puer nascitur*”.¹⁴ A *Novum genus melodiae* indítású szekvenciában nem szerepel az apa neve és tisztsége. István születésének körülményeiről a 3. b félstrófában a következőket olvashatjuk: „*Ortus tanti filii | visione somnii | patri praemonstratur*”.¹⁵ Úgy tűnik, hogy a Szent István tiszteletére készült s ránk maradt liturgikus énekek többségének alkotói az azok éneklői fontosnak tartották Géza fejedelem nevének s tisztségének említését. Talán a vizsgált himnuszt éneklő közösség is ki akarta emelni ezt a mozzanatot, ezért örököltette ránk a Dankó kiadásában szereplő strófát. Érthető ez a jelenség, hiszen

a liturgikus költemények legfőbb forrását szolgáltató István-legendákban is helyet kap *Geysa dux* személye és tevékenysége. Az említett liturgikus költeményekben felidézett kettős álmolás alapját a Hartvik püspök által készített életrát 2. és 3. fejezetében található elbeszélések jelentik.¹⁶ E helyen nem térhetünk ki az egyes István-legendákból kiolvasható Géza-portré beható elemzésére. Fontosnak tartunk azonban néhány megjegyzést. Amíg mindhárom életrát néven nevezi hősének apját, az anya nevét egyikben sem olvashatjuk. A szakirodalom ennek okát Sarolt nem éppen keresztényi erényeket megtestesítő személyiségében látja.¹⁷ István király nagyobb legendája igen jámbor képet fest Gézáról. Elismeri, hogy kezdetben még pogány volt, „de kezdte már megvilágítani a lelki adományok fénye”, békére törekedett a szomszédos tartományokkal, s békessége révén Isten fiává kívánt válni. Kegyesen bánt az idegenekkel, különösen a keresztényekkel, és „Örömet lelte abban, hogy az igaz hitnek szíve kertjében elvetett magja sarjadni kezd”. Majd „Eljött a mennyből rendelt idő, s ő háza népével együtt a hitre tért és megkeresztelkedett, megfogadva, hogy valamennyi alattvalóját a keresztény név viselőjévé teszi”.¹⁸ A 3. fejezet, amelyben Gézának látomás adja tudtára fia születését, igen nagy megtiszteltetésben részesíti a fejedelmet, hiszen Krisztus választottjának nevezi. Annak kijelentése, hogy az apa által tervezett dolgokat leendő fia fogja megvalósítani, Gézát és Istvánt a szentírási Dávid-Salamon viszonyba állítja, hiszen – amint Csóka J. Lajos rámutat – a következő hellyel állítható párhuzamba: „*Sermo Domini ad me dicens: Multum sanguinem effudisti et plurima bella bellasti, non poteris aedificare domum nomini meo tanto effuso sanguine coram me. Filius, qui nascetur tibi, ... ipse aedificabit domum...*”¹⁹ A 4. fejezet hangvétele hasonló. A fejedelem a legáhitatosabban s a legilletelmesebben viselkedik a látomásban megjövendőlt Adalbert érkezésekor, s mindenben segítségére van a térítés munkájában is. Álmából ébredve „a földre borulva, kitárt karral, alázatosan adott hálát Istennek, és könnyek között ajánlotta önmagát, fejedelemségét és születendő fiát annak oltalmába, aki nem alszik, és nem szunnyad”.²⁰ E helyen Géza a szent emberekre jellemző „könnyek adományával” is rendelkezik.²¹ A 7. fejezetben a Koppány fölött győzelmeskedő ifjú Istvánról olvashatjuk a következőket: „Krisztus katonáját lelki öröm töltötte el, és úgy döntött, hogy egész tehetségét az evangélium magvainak táptalajává teszi. Azért az adakozásnak és imádságnak szentelte magát, és a szent egyház épületének padlójára borulva gyakorta bízta szándékának megvalósulását könnyek között Isten akaratára, hogy ő, aki nélküle semmit sem képes tenni, akaratának betöltése útján nyerve segítséget, az elgondolt jót az erények felé fordulva véghez tudja vinni.”²² Apa és fia ábrázolása teljesen megfelel egymásnak e helyen. Az idézett részeket Hartvik püspök is átveszi némi módosítással. Az egyik változtatás az, hogy a nagyobb István-legendá 2. fejezetében található, Gézára vonatkozó „*credulus et in Ihesum*” kifejezést a „*severus quidem et crudelis*” kifejezéssel cseréli fel (2. fejezet), a másik módosítás pedig az, hogy ugyanezen fejezet elejét megtoldja a következő mondattal: „*Ea siquidem tempestate, qua gens prefata dei ecclesiam depopulabatur.*”²³ E két mozzanat természetesen módosítja a magyarok fejedelmének portréját, alapvetően azonban nem változtatja meg a nagyobb legenda ábrázolásmódját, csupán árnyalja azt. Mint említettük, a Gézára és Istvánra vonatkozó paralel ábrázolást könnyes könyörgésükről Hartvik változatlanul átveszi. Ez a kép indíthatja a 13. századi verses officium alkotóját a fentebb idézett „*Geysa duci namque sancto | Sanctus puer nascitur*” sorok megalkotására.²⁴ A kisebb István-legendá festi a legkevésbé idealizált képet, ennek ellenére elismeri, hogy noha Géza eleinte pogány volt, s az eltévelyedőket „fenyegetéssel és megfélemlítéssel törte meg”, „a Szentlélek kegyelmétől megvilágosítva megismerte az út és az élet világosságát és az evangélium követőjeként az igazság kereséséig

is eljutott”. A szerző abbéli hitét is kifejezi, hogy „a keresztény nevet kedvelő király” halála után „az istenség megvallása által az örök boldogság dicsőségét nyerte el”.²⁵ Úgy véljük tehát, hogy a legendákban ábrázolt Géza fejedelem alakját kívánták megörökíteni vizsgált himnuszunk éneklője a harmadik strófának az énekbe foglalásával. A betoldás által azonban az ének „bőbeszédűvé” vált, hiszen – amint már rámutattunk – az egymást követő két szakasz ugyanazon eseményeket idézi fel. A párhuzamosság talán egyfajta alkotói igénytelenség miatt nem zavarta az ének összeállítóját. Ezt a magyarázatot látszik erősíteni az is, hogy nem ügyelt az egységes rímelésre. Az is lehetséges azonban, hogy ily módon érezte teljesnek mondanivalóját, hiszen az anya személye – a *mater* szó által – a 4. strófában kerül valamelyest említésre, s az ő látomása szintén szentírási ihletésű.²⁶

Az ugyancsak ingadozó előfordulást mutató 5. strófa tartalma is ismétlésnek tűnhet, hiszen lényegesen új mondanivalót nem jelent, mert az 1. és 2. versszakban már megjelenik az öröm mozzanata és annak indoklása is. A magunk részéről azonban úgy véljük, az adott helyen – a rímelés eltérő volta ellenére – nem teljesen elhibázott az 5. szakasz beillesztése. A 4. versszakban található „*nascentis vaticinio*” kifejezéshez jól illeszkedik a „*nato gaudet Hungaria*” kezdő sor. Figyelemre méltó az 5. strófa tartalmi és szóhasználati párhuzama az 1. versszakban foglaltakkal. A „*Gaude mater Ungaria*” felszólításnak mintegy eleget tesz a „*Nato gaudet Hungaria*” kijelentés. Az azonos szavak előfordulásán kívül figyelmet érdemel a „*mater*” – „*nato*” párhuzam. Az 5. szakasz további sorainak tartalma is „rímél” az 1. versszakban foglaltakkal: a kiváló sarj születésére a „pogányság napja lemerül”, reá magára s hazájára „égi fény derül”, s „szent híre sose szenderül”.²⁷ E strófa beiktatásával vált teljessé a – legendában is elmesélt – történet: a leendő szent születésének hírül adása (3-4. versszak), öröm a születés fölött (5. versszak), növekedés (6. versszak).

Az *Analecta hymnica* IV. kötetében közölt himnusz szövegéből hiányzó 9. szakasz rímélése nem tér el a stabilnak tekinthető strófák rímelésétől. Tartalma a megelőző versszak utolsó két sorát fejt ki, a „serényen” megkeresztelkedett nép hitének tartósságát jelenítve meg a legendák megfogalmazásával egyezően, felhasználva a biblikus szókincset is. Megvan tehát a funkciója az ének szerkezetében.

A következőkben azt szeretnénk áttekinteni, milyen formában ünnepli a himnusz a szentet. Az első strófa igen tömören fogalmazza meg mondanivalóját: István király hazájának sarjaként (*prolis*) egyben patrónusa (*patronus proprius*) is, ezért illeti meg az örömteli dicséret. Az ének szerzője mintájára támaszkodva, a himnuszalkotó eszközanyagból merítve fejezi ki mondanivalóját. A második versszak kifejti, hogyan emelkedett István király e rangra. A magyarok számára „*perus lucifer*” s „*Jegifer*” is volt, tehát a hit fényének elhozója, aki törvényei által megmutatta az üdvösséghez vezető utat: „*viam salutis docuit*”. E gondolat a László-legendában is megfogalmazódik István királlyal kapcsolatban az első szentté avatások említésekor: „*qui primus Ungaris viam salutis eterne demonstravit*”.²⁸ A magyar protorex himnuszbeli képe alapvetően az István-legendákon alapul.²⁹ A tárgyalt strófában alkalmazott fényszimbólika – a Szentírás ihletésére – a liturgikus irodalomban általánosan elterjedt, így megtalálható István király életirataiban is.³⁰ Ugyanezt a kifejezőmódot találjuk a 9. strófában, ahol megjelennek a „*lumen divinum*” ellentétei a „*tenebrae*” s az ezekből fakadó „*error*” is.³¹

Úgy gondoljuk, figyelmet érdemel a 2. versszakban kulcsszavaknak tekinthető „*Lucifer*” és „*Jegifer*” szellemes használata. Az István-legendákban egyik megjelölés sem fordul elő. A Bibliában az első 5 alkalommal, a második csupán egy helyen lelhető fel.³² A Szentírásban a *lucifer* minden esetben az esthajnalcillagot jelenti, olykor szimbolikus értelemben. A strófa jó

érzéssel vette észre a *lucifer* (*lux, lucis* és *fero, ferre*) szó etimológiája által adódó lehetőséget, s így István a magyarság csillaga, „fényhozója”, aki „*lumen fidei prebuit*”. A *lucifer*-rel paralel használatú a vele rímelő *legifer* (*lex, legis* és *fero, ferre*) szó. A törvényhozó alakjának erőteljes biblikus reminiscenciája van. Ezt a mozzanatot többszörösen kiemeli a 13. századi verses István-offícium is. A 2. nocturnus 2. antifónája közvetlenül állítja párhuzamba Attilát és István királyt,³³ s kiemeli, hogy „a zsarnokság tágra fogott törvénye”³⁴ („*tyrannidis lata lege*”) alatt kegyetlenkedő hun-magyarokkal szemben diadalmaskodik az István királysága alatt megszülető hit. Az első nocturnus második antifónájában a magyar protorex méltató kifejezése a „*sanctus predicator*” mellett a „*cristiane legis lator*”. E költemények tehát István törvényalkotó tevékenységét eszményi magasságokba emelik.³⁵

Úgy véljük, figyelmet érdemel az a két versszak is (6. és 7.), amely a gyermek István testi, valamint szellemi-erkölcsi neveltetését énekl meg. A legendák e tekintetben szűkszavúak: „*Crevit infans regali (leg. maior 5.) / diligenti (Hartvik-leg. 4.) nutritus educatu*”.³⁶ A himnusz ezzel szemben egy szép, bibliai ihletésű hasonlatot alkalmaz e helyen. A „*quasi cedrus in Libano*” két szentírási szerkezet összeolvasztásának tűnik. Az első: „*Iustus ut palma florebit, | sicut Libani cedrus multiplicabitur*” (Ps 91,13), a másik: „*quasi cedrus exaltata sum in Libano*” (Eccl. 24,17).³⁷ Az ének 7. strófája István szellemi-etikai neveltetéséről szól. E témakörrel kapcsolatban a legenda minorban a következő – Hartvik püspök által átvett – megjegyzésként olvashatjuk: „*et puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est*”.³⁸ Az állítás valóság tartalmát illetően a kutatók körében vita bontakozott ki.³⁹ A magunk részéről azzal az állásponttal értünk egyet, amely szerint a korabeli magyar viszonyok aligha tették lehetővé, hogy a protorex elsajátítsa az *ars grammatica* tudományát. A legendákba azért kerülhetett be az idézett kitétel, mert az új királyeszménynek, melyet István legendái képviselnek, már része volt a műveltség.⁴⁰ Minden bizonnyal az is szerepet játszott ebben, hogy Könyves Kálmán, akinek uralkodása alatt e legendák íródtak, iskolázott, kiemelkedő műveltséggel rendelkező király volt. A legenda minor írója joggal gondolhatta, hogy az első keresztény magyar uralkodó portréjához is hozzátartozik e vonás. Annál is inkább, mert Kálmán király nem csupán szavakban, hanem tetteiben is eszményképének, követendő példának tekintette nagy elődjét, kinek életművét ténylegesen folytatni igyekezett.⁴¹

Ha tehát a 7. strófa ihletőit és mintáit kutatjuk, a kisebb legenda hatása kétségtelen. Figyelmet érdemel azonban, hogy a megfogalmazásban csupán az a közös, hogy mindkét munkában az *imbuo* ige származékával találkozunk. A „*scientia grammaticae artis*” kifejezés „*litteris*”-szé alakult át.

Úgy véljük, a strófa egészét tekintve nem teljesen alaptalan utalni Thancmar⁴² *Vita sancti Bernwardi episcopi et confessoris* című munkájára. Bernward későbbi hildesheimi püspökről olvashatjuk, hogy „*egregie indolis puer*” korában „*traditur domno Osdago ... episcopo*”, majd pedig „*meae parvitati [ti. Thancmaro] litteris imbuendus, moribus etiam instituendus*”.⁴³ Theophanu császárné később Bernwardot jelöli ki a leendő III. Ottó császár nevelőjévé. Erről a következőképpen ír Thancmar: „... *Theuphanu ... domnum regem fidei illius [ti. Bernwardi] literis imbuendum moribusque instituendum ... commendaret*”.⁴⁴ A tartalom és a kifejezőmód szembetűnő párhuzama talán arról árulkodik, hogy a strófa írója ismerte a *Vita Bernwardi* című munkát, s szavain annak ihletése érezhető.

A nyolcadik strófa lényegében István uralkodói tevékenységének kezdetére utal. Értelmezésünket a protorex életírásaiban fellelhető életszakasz-meghatározásokra alapozzuk. A legendák röviden áttekintik a gyermek növekedését, fejlődését, neveltetését, majd említést

tesznek uralomra jutásáról. A kisebbik István-vita ez utóbbiról a következőképpen nyilatkozik: Géza halála után „a még gyermek (*adhuc puer*) Istvánt a főemberek és a nép kedvezése dicsőségesen az ország trónusára emelte, s ő lángoló lélekkel kezdett az igazság terjesztésébe, mert bár még gyermekévének virágjában járt (*pueritiae annis floreret*), nem öntötte szavakba a szívét, hanem éppen hogy a szívébe zárta szavait”.⁴⁵ A nagyobb legendában az alábbi mondatokra bukkanunk: „A kisfiú (*infans*) királyfihoz illő nevelésben részesülve növekedett, miután pedig a gyermekkorból (*pueritia*) kinőve a serdülőkornak (*adulescentie*) épp csak az első lépcsőfokára hágott, atyja ... fiát, Istvánt jelölte ki utódául a nép kormányzásában”.⁴⁶ Hartvik püspök a kisebbik legenda alapján egyebek mellett a következőket írja: „... *qui transacta pueritia postquam gradum adulescentie primum ascendit ... pater suus ... filium suum Stephanum post se regnaturum populo prefecit, ... Post obitum vero patris Stephanus adhuc adolescens favore principum et plebis in patris solium laudabiliter proventus, ardentiori animo cepit veritatis propugnator existere quia quamvis adulescentie annis floreret, non tamen cor in ore, sed os in corde habebat*.”⁴⁷ A liturgikus célra elfogadott és kanonizált életírás tehát István királyt – a kisebbik legenda *puer* szavával ellentétben – uralomra jutásakor *adolescens*nek nevezi.⁴⁸ A magyarok első királya trónra lépésének pillanatától a kereszténység terjesztésének elkötelezett híve volt. Úgy gondoljuk, hogy az „*adolescens agreditur | cibum salutis serere*” kijelentés tökéletes sűrítése a Hartvik-vita vonatkozó részének: „A még serdülő István (*adhuc adolescens*) ... apja trónjára emeltetvén, ... minden rendeletében Isten hű sáfárának mutatkozván, azon kezdett elmélkedni, miként juttathatja a neki alávetett népet az egy Isten tisztelétére”.⁴⁹ A 13. századi István király–officium a matutinum második nocturnusának 3. responsóriumában⁵⁰ a legendákra alapozva tömören bemutatja a magyar protorex életének folyását, egyéniségének kialakulását, s hőseben Isten dicsőséges harcosát ünnepli. Az 1. responsórium versusában a következőket olvashatjuk: „*Iste deo devovit | ab adolescencia*”. Úgy gondoljuk, e hely is István uralkodásának kezdetére utal. Az officium méltán nevezi a magyar protorex tevékenységét az Isten iránti odaadó elkötelezettségnek.

Megfigyeléseink igazolták, hogy a *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnusz a Hartvik-legendára alapozva ünnepli hőstét,⁵¹ felhasználva a liturgikus költészet általánosan elterjedt formakincsét. A magyar protorexben térítő tevékenységét emeli ki, alapvetően azt a képet örökítvén tovább, amely már az 1083. évi szentté avatás alkalmára íródott úgynevezett két nagy antifónában megjelent. Az ének hangsúlyos szerepet juttat a keresztény törvényhozó alakjának is. A munkát – a Dankó által közölt 10 strófás változatban – a rímelés némi egyenetlensége s a 3–4. szakasz lényegében egymást fedő tartalma ellenére – Mezey Lászlóval egyetértve⁵² – sikerült alkotásnak tartjuk.

JEGYZETEK

¹ A himnusz a Batthyány-könyvtárban található kódexben olvasható, amely kódexet R.III.94. jelzet alatt őrzik. Az éneket Szigeti Kilián találta meg, s ő hívta fel rá a kutatók figyelmét. A mű nem terjedt el, szövege nyomtatásban – tudomásunk szerint – nem jelent meg. A himnusra vonatkozóan: ÁMENT LUKÁCS: *Himnusz, prosa és szekvencia a magyar római hymnológiában*. Laurea értekezés. 93. Budapest, 1971. TÖRÖK JÓZSEF: Szent István tisztelete a liturgiában. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Társadalom- és Művészettörténeti Tanulmányok 27. 107–117; 113, 117–141. jegyzet. Budapest, 2001.

² Áment Lukács 1971, 93.; Török József 113, 117, 42, 43. jegyzet. 2001.

- ³ Áment Lukács: az 1. jegyzetben i.m. 93; TÖRÖK JÓZSEF: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. 127, 139–140. Budapest, 1977. A szerző rámutat, hogy ez az ének „a pálos hymnarium ún. esztergomi rétegét” alkotó himnuszok egyike.
- ⁴ JOSEPHI DANKÓ (Cura et impensis): *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapestini, 1893. (a továbbiakban *Vetus hymnarium*) 205–207; CLAUSER MIHÁLY (összeállította): *Régi Szent István-himnuszok és énekek*. A fordítás Gerézdi Rabán OSB munkája. 15–16. Budapest, 1938.
- ⁵ *Vetus hymnarium* 206–207.
- ⁶ *Analecta hymnica mediæ ævi IV. Hymni inediti. Liturgische Hymnen des Mittelalters*. Herausgegeben von Guido Maria Dreves 238. Leipzig, 1888. (a továbbiakban *Analecta hymnica*). Dreves a következő forrásokat jelöli meg: *Brev. ms. Albense saec. 15. Cod. Lambacens. LXXXIX* és *Brev. ms. Palat. Vindob. 1812 saec. 14.*
- ⁷ *Analecta hymnica XXIII*. 271. Leipzig, 1896. Dreves egy 15. századi pálos breviárium alapján közli.
- ⁸ MAX MANITTIUS: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, dritter Teil. München, 1894. 984, 986–996.
- ⁹ MEZEY LÁSZLÓ: *Deák-ság és Európa*. Budapest, 1979. 205–206.
- ¹⁰ Lásd az *Ave beate rex Stephane*, valamint a *Sanctissimus rex Stephanus* kezdetű antifónát, s a 13. századi verses officium 2. nocturnusának 2. antifónáját: *Vetus hymnarium* 194–195., 197, 202.
- ¹¹ *Vetus hymnarium* 208–210; 208.
- ¹² *Analecta hymnica IV*, 238–239; 239.
- ¹³ *Vetus hymnarium* 211–213; 211.
- ¹⁴ *Uo.* 194–204; 198.
- ¹⁵ HOLL BÉLA: *Novum genus melodiae*. Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missalebán. In: Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 10. Szerkeszti Keserű Bálint. 35–52. Szeged, 1990. A szekvencia szövege: 46–47; az idézett hely: 46.
- ¹⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery (a továbbiakban: SRH), Volumen II. 404, 406. Budapestini, 1938.
- ¹⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest 1977, 60–61.; BOGYAY TAMÁS: *Stephanus rex*. Budapest 1988, 19–20; KRISTÓ GYULA: *Szent István király*. Budapest, 2001. 35–37.
- ¹⁸ KRISTÓ GYULA (előszó, vál., szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Az István-legendákat Kisdi Klára fordította. Szeged, 1999. (a továbbiakban ÁKÍF). 272.
- ¹⁹ I. Paral. XXII. 8–10. Idézi: CSÓKA J. LAJOS: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. 634–635; SRH II 379. Budapest, 1967.
- ²⁰ ÁKÍF 274.
- ²¹ A könnyek adományáról: DÜMMERTH DEZSŐ: *A titokzatos jelbeszéd*. A magyar szent királyok nemzetsége. Budapest, 1989. 93–95, 137–144.
- ²² ÁKÍF 278.
- ²³ SRH II 379, 403.
- ²⁴ A kérdésre vonatkozóan lásd: MEZEY LÁSZLÓ: *Szent István XIII. századi verses históriája*, in: *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Budapest, 1948. 41–52.; RADÓ POLIKÁRP: A nemzeti gondolat középkori liturgiánkban. In: *Katolikus Szemle* 55. (1941), 431–438; 432–433; A modern történettudomány Géza-portréjához lásd: KRISTÓ GYULA: Géza fejedelem és István király. *Aetas*, 2000/1–2., 25–35.
- ²⁵ ÁKÍF 303–304.

- ²⁶ Luk. 26–38; *Biblia Sacra. Vulgata*. Audiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H.F.D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robertus Weber. Editionem quartam emendatam cum sociis B. Fischer, H.I. Frede, H.F.D. Sparks, W. Thiele praeparavit Roger Gryson. 1606. (a továbbiakban: *Biblia Sacra*). Stuttgart, 1994.
- ²⁷ Lásd a 4. jegyzetet.
- ²⁸ SRH II 520.
- ²⁹ *Legenda maior* 10. caput, in: SRH II 385–386; *Legenda minor* 2. caput, in: SRH II 394–395; *Hartvik-legenda* 10. caput, in: SRH II 414–416.
- ³⁰ Példaként az alábbi helyeket említjük: *Legenda maior* 4. caput, in: SRH II 380; *Legenda minor* 2. és 8. caput, in: SRH II 394, 400; *Hartvik-legenda* 3. caput, in: SRH II 405; Sap. 5, 6, in: *Biblia Sacra*. 1007; Sap. 18, 4, in: *Uo.* 1025; Ioan. 8, 12, in: *Uo.* 1673.
- ³¹ A tartalmi és megfogalmazásbeli párhuzamra csupán egyetlen legenda-helyet hozunk: SRH II 405–406.
- ³² Job 11, 17, in: *Biblia Sacra* 741; Iob 38, 32, in *Uo.* 762; Psalm. 109, 3, in *Uo.* 912; Is. 14, 12, in *Uo.* 1111; 2 Petr. 1, 19, in *Uo.* 1870–71; Is. 33, 22, in *Uo.* 1130: „*Dominus enim iudex noster Dominus legifer noster | Dominus rex noster ipse salvabit nos*”.
- ³³ Mezey 46–47. 1948.
- ³⁴ Mezey 209. 1979.
- ³⁵ A *legislator* szentírási vonatkozásával kapcsolatban: VÍZKELETY ANDRÁS: Példaképkötés és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban. In: Glatz Ferenc, Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, 1988. (a továbbiakban SZIK). 180–184; 181–182.
- ³⁶ SRH II 381., 407.
- ³⁷ *Biblia Sacra* 888, 1059. E helyen meg kell jegyeznünk, hogy a szintén 13. századi keletkezésű *Corde voce mente pura* kezdetű Szent István-szekvencia 6. strófájának 3–4. sorában hasonló, bibliai ihletésű megfogalmazás olvasható: „*infans crescens exaltatur, | ut cedrus in libano*”: *Vetus Hymnarium* 212. E hellyel kapcsolatosan a tudós kommentátor, Jodocus Clichtoveus *Elucidatorium*-ában a következőket jegyzi meg: „*In sexto versu. Ut cedrus in libano. Apta est haec expressio sublimitatis et altitudinis virtutum beati Stephani per res corporales, cedrum scilicet arborem praecelsam, odoriferam, imputribilem et per Libanum montem Palaestinae, arduum et sublimem. Quae etiam expressio excellentiae per hunc modum, in scriptura saepius observate legitur, ut in psalmo, Iustus ut palma florebit, sicut cedrus Libani multiplicabitur (Psal. 91). Et aeterna sapientia apud Ecclesiasticum de seipsa dicit, Quasi cedrus exaltata sum in Libano, et quasi cupressus in monte Sion (Ecci. 24). Unde haec sententia, sumpta conijcitur*”, in: *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens et quatuor libros complectens*. Iudoco Clichtoveo explanatore. Apud inclytam Germaniae Basileam 1517, 211^v.
- ³⁸ SRH II 394, 407.
- ³⁹ A tekintélyes mennyiségű szakirodalomból lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent István élete*, Budapest, 1904. 90–91; GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 1977. 132–133.; KRISTÓ GYULA: *Szent István király*. Budapest, 2001. 34–35.
- ⁴⁰ KLANICZAY GÁBOR: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, 2000. 125.
- ⁴¹ KRISTÓ GYULA: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. In: Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 175–194, 191.; KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged, 2000. 151, 160. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája).
- ⁴² Csóka J. Lajos az *Institutio morum* szerzőségével kapcsolatban ismerteti tevékenységét: a 19. jegyzetben i. m. 58–96.
- ⁴³ G. H. PERTZ: Thangmari Vita Bernwardi episcopi et confessoris. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores IV*. 1841., 757–782; 758.
- ⁴⁴ *Uo.* 759.; lásd Csóka J. Lajos a 19. jegyzetben i. m. 83.
- ⁴⁵ SRH II 394; ÁKÍF 304.

⁴⁶ SRH II 381; ÁKÍF 276.

⁴⁷ SRH II 407.

⁴⁸ III. Ince pápa – a két jogra (*utroque iure*) vonatkozó passzustól eltekintve – 1201-ben a Hartvik püspök által készített legendával azonosítható Szent István-életrajzot hagyta jóvá szertartásbeli olvasmányként. Az István-legendákban található életkor-megjelölések és a magyar protorex születési évének kapcsolatára vonatkozóan lásd: MÁLYUSZ ÉLEMÉR: I. István születési éve. *Levéltári Közlemények* 39. (1968), 199–203.; VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Szent István felövezéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 102. (1989) 3–12.; KRISTÓ GYULA: Szent István születési ideje. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 110. (1999) 3–9.; KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok. Budapest, 2001. 188. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája)

⁴⁹ SRH II 407–408.; Kurcz Ágnes fordítása, in: Érszegi Géza (összeáll. és szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szentek a magyar középkorból I. Budapest, 1999. 30.

⁵⁰ *Vetus hymnarium* 198.

⁵¹ Török József a himnuszok értékelése kapcsán kijelenti: „e viszonylag késői keletkezésű darabok a hagyományos képet adták tovább Istvánról, biblikus ihletettség és a Hartvik-legenda segítségével”. TÖRÖK JÓZSEF: Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában. In: SZIK 197–200.

⁵² Mezey 207. 1979.

LÓRINCZ ILDIKÓ

Genealógia – amatőr családtörténeti kutatások napjainkban

A genealógiáról és a családtörténetről

Az amatőr családfakutató akkor találkozik a genealógiával, mint tudománnyal először, amikor *A történelem segédtudományai* című könyvet veszi a kezébe. Ez a könyv az alapokkal ismerteti meg az érdeklődőt, ha bővebben és részletesebben akarjuk megismerni ezt a tudományágat, akkor az irodalomban ajánlott könyvekből kell kiindulni. Ezek aztán elvezetnek a többi, ezzel a témával foglalkozó könyvhöz, újságcikkhez, tanulmányhoz. A legtöbb ismertetés kifejezetten családtörténettel foglalkozik, nagyon kevés könyvben találhatunk ismertetőt és magyarázatot, melyek ténylegesen bevezetnek az elméleti részbe, a gyakorlatra vonatkozóan pedig csak utalásokat találhatunk. Ezen nem szabad csodálkoznunk, ha figyelembe vesszük, hogy a Rákosi-rendszer a genealógiát a nemességgel kapcsolta össze, és mint ilyet üldözte. Később is inkább megtűrt, mint támogatott tudomány lett. Bottló Béla cikke 1963-ban a levéltári szakmai továbbképzések alkalmával a genealógia tudományára is felkértette az intézményi dolgozókat. Az első olyan cikk, mely a magyar genealógiai kutatásról szólt és igyekezett új módszerekre felhívni a figyelmet, 1970-ben jelent meg Kubinyi András tollából. Nem sokan figyelhettek fel rá, mivel a Levéltári Közlemények című szakfolyóiratban